

Кужельна О.В.

ЧИ ДІЙСНО ШОСТКА ШОСТА, АБО НОТАТКИ НА ПОЛЯХ МІСЦЕВОЇ ТОПОНІМІКИ

В статті на підставі різноманітних джерел (історичної літератури, архівних матеріалів та власних досліджень) висвітлюються питання походження найменувань населених пунктів Шосткинщини. Автором статті наводяться нові версії походження назви міста Шостка.

Відомий краєзнавець, уродженець селища Вороніж І.С. Абрамов у книзі «Познание местного края» писав: «Географические названия – это великий язык земли, который рассказывает о давнопрошедших временах» [1, 141]. І як не знаючи прізвищ неможливо прослідкувати родовід, так без тлумачення назв місцевостей неможливо до кінця пізнати історію рідного краю.

В історії Шостки, здавалося б, безперечним є той факт, що назва міста походить від назви річки, яка є шостою притокою річки Десни. У книзі В. Прокопенко «Шостка» так і вказується: «Название городу дал один из притоков реки Десны – Шостка» [2, 3]. І ця версія є настільки загально прийнятною, що в більшості присвячених Шостці книг (виданих, наприклад, у 1968, 1970, 1991 роках) взагалі не вказується це або яесь інше тлумачення походження назви міста.

Відсутнє трактування походження назви «Шостка» і в різноманітних енциклопедичних виданнях, починаючи від енциклопедії Брокгауза і Ефрона і закінчуючи Великою Радянською та Українською Радянською енциклопедіями. Слід сказати, що як в цих, так і в енциклопедії Сучасної України серед приток Десни взагалі не згадується р. Шостка. У виданні «Краткое топографическое описание Новгород-Северского наместничества 1787 года» вказується, що в Глухівському повіті «река 1, Ивот, а речек 21», а в Кролевецькому – «рек 2, Десна и Сейм, речек 12» [3, 153]. Мабуть, зважаючи на невелику протяжність, Шостку і було віднесено не до переліку «рек», а саме «речек», в силу чого вона і не потрапила на сторінки енциклопедій.

Про походження назви міста від назви річки Шостка писалося на сторінках Шосткинської міськрайонної газети «Советское Полесье». У газетній рубриці «Реки и озера Сумской области» Іван Грива присвятив декілька строк Шостці: «Более 300 лет тому назад запорожцы плыли по Днепру, разыскивая шестой его приток (начиная от Чернигова) «Шістку». Отсюда и название нашего города – Шостка» [4, 2]. Л.В. П'ятак у низці статей «Документи свідчать» із посиланням на місцевого краєзнавця В.Ф. Пустовойтова писала: «Запорожці приїжджали на лодках по р. Десні, шосту притоку якої вони називали Шисткою (Шосткой)» [5, 2].

Грицько Сірик у книзі «Вороніж та його околиці» зазначає: «Шостка на лівобережній придеснянській Сіверщині – шоста річка від північного кордону Сіверщини й України: Неруса, Зноб, Свига, Свіса, Івотка і Шостка. Від Слободянщини – Сейм, Реть, Ретик, Есмань, Осота і знову шоста річка – Шостка» [6, 48].

Але ж, ідентифікуючи назву міста і річки як «Шостка», ми зовсім забуваємо про те, що вона знаходиться в обігу два останні сторіччя, а до цього писалась як «Шестка»¹ (в документах середини XVI ст.), «Шустця» (перша половина XVIII ст.) і навіть «Шовіще» (середина XVII ст.). І це не є «витратами» тогочасного правопису. У виданні «Грамматика» Мелетія Смотрицького, яке побачило світ в 1619 р. (факсимільне видання – 1979 р.), чисельник «б» пишеться як і в сучасній російській мові «шесть» («шестое») [7]. І тому, можливо, треба відійти від розповсюдженого трактування і поглянути на походження назви «Шостка» зовсім по-іншому.

У жалуваній грамоті царя Олексія Михайловича Новгород-Сіверському Спасо-Преображенському монастирю від 22 квітня 1669 р. наводиться перелік земель і населених пунктів, що і зараз входять до складу Шосткинського району, а саме: «за Десною рікою селом Глазовым, ...деревнею Остроушками, ... деревнею Калеевкою, ... слободой Погребками, Преображенским, с мельницами Богдановскими на ріці Шовіще с перевозом под монастырем на Десні ріці под Новгородом» [8, 11]. У даному випадку написання річки «Шовіще» можна трактувати як річка, «що знаходить вище» р. Десни чи вище якоїсь іншої притоки р. Десни, або взагалі вказує на особливості рельєфу місцевості. В «Описі Новгород-Сіверського намісництва (1779-1781) зазначається, що Пирогівка – село «при речки Шостка (идучой мимо оно село) и близ реки Десны, в которую и она речка Шостка протекает на месте ровном» [8, 22]. Про село Богданівка, що знаходиться в трьох верстах від Пирогівки, говориться: «Местоположение оно село *взгористое*, мимо которое протекает речка, именуемая Шостка» [8, 21]. При цьому вказується, що необхідні для будівництва матеріали місцеве населення закуповує «с приходящих вниз по реке Десне в село Пироговку плотов» [8, 21]. Тобто плоти приходили вниз по річці Десні, а Шостка – річка, що знаходилась вище – «що вище» (Шовіще).

Місцевий краєзнавець К.А. Найдюнов виказує думку, що назва «Шостка» (спочатку – «Шестка») походить від російського слова «шест» (жердина). З давніх часів наш край славився селітрою, а пізніш і виробництвом пороху. Відправляючись за порохом, козаки на човнах пливли по Десні, а потім по її притоці – річці, яку ми зараз називаємо Шостка. Але

1. Всі позначення в тексті курсивом - автора статті.

остання була, безумовно, менш суднохідною і вузкою за Десну. І одна справа плити порожніми човнами, а інша – завантаженими великими дерев'яними бочками з порохом. Знаючи особливості цієї річки, козаки брали з собою «шести», за допомогою яких долали мілководні і вузькі ділянки. І на тому місці, де річка ставала більш ширшою, вони залишали «шести» на березі і пливли далі, в бік р.Десни. Таким чином річка і здобула назву «Шестка», що пізніше трансформувалося в «Шостку».

На початку ХХ ст. у центральних районах Чернігівської губернії (в т.ч. Глухівського та Кролевецького повітів) непридатні для землеробства ґрунти (сірі, сіропіщані та піщані) займали площу 571410 десятин або 35 % від загальної площі. Чорноземи займали площу в 152630 десятин, що складало менш 10% від загальної площі [9, 55-56]. На території села Локотки (зараз мікрорайон Шостки) ґрунти були малородючими і малоприсадними для землеробства: «Главные составные части [почвы] заключаются в мелком нагорном кварце, в вязком иле, желтой глине и в плохом, с примесью песка, черноземе. На всяком низком месте образуется из такой смеси *твердая сероватая почва*, которая при мокрой погоде бывает вязка и водосочна, а ...при засухах... делается *твердою, туго сплоченною* и неблагоприятною для развития всякой растительности [10, 163]. Непридатні для землеробства, але багаті на селітру ґрунти були «жорсткими». І російське слово «жестко» з часом могло перетворитися на ... «Шостка» (тобто місце з «жестким ґрунтом»). Це ще одне припущення щодо походження назви міста. До речі, в період підготовки до святкування 250-річчя Шостки, в одній з публікацій в «Советском Полесье» була висловлена гіпотеза щодо походження назви міста від слова «жестко». Але це припущення було надруковане у сатиричному вигляді, і на нього не звернули увагу [11, 3].²

Таким чином, у вищенаведених трактуваннях назви міста переважає «географічний» чинник (по назві річки і її особливостям) та має місце «рельєфний» варіант (від якості ґрунтів).

Загальновідомим є те, що на формування найменувань багатьох населених пунктів впливали особливості навколишнього середовища. Так особливості місцевостей лягли в основу назв низки населених пунктів Шосткинщини: с. Лісне (зараз це населений пункт Собицької сільської ради), с. Чорні Лози (Ковтунівська сільська рада), с. Дубрівка (Вовнянська сільська рада), с. Заболоття та Великий Ліс (Клишківська сільська рада). На території Маківської сільської ради існував хутір Дубина,

2. Мова йде про вірш – сатиричну мініатюру Г.Суркова «Откуда – Шостка?», де є такі слова: «Давным-давно здесь путник шёл./ Хотел прилечь, но было ЖЕСТКО.../ Потом сменились: «же» на «шо», / А «о» на «а». И стала – «Шостка».

а до переліку населених пунктів Тиманівської сільської ради входив хутір Дубова Долина, який в 1927 р. налічував лише 2 двори [12, 59; 12, 61], а в 60-ті роки був об'єднаний з с. Тиманівка [13, 110]. Відоме шосткинцям мальовниче місце відпочинку на березі Десни «Білі Береги» раніш було хутором, а в 60-ті роки територіально увійшло до складу с. Пирогівка [13, 119].

В основу назв багатьох населених пунктів було покладено прізвища їх засновників. Класичним прикладом цього можуть слугувати села, що виникли на початку ХVIII ст. на території Курської губернії, – Івановське, Степановка та Мазеповка, в назвах яких зафіксовано ім'я, по-батькові та прізвище їх засновника Івана Степановича Мазепи [14, 95; 15, 186]. Це можна сказати і про села (раніш хутори) Шоскинщини Гукове, Ковтунове, Холодовщина, Дорошенкове, Бабаків, Гудівщина

В межах нинішньої території міста були розташовані хутір Крутиків та хутір Базилевський. Перший був невеликий за розміром і станом на 1927 р. налічував лише 5 дворів, де проживало 18 чоловік [12, 59]. Власником хутора Базилевського був дворянин В.В. Базилевський. На початку 20-х років ХХ ст. ця територія отримала назву «вулиця Базилевська», а згодом ці назви взагалі зникли з карти Шосткинщини.

На користь того, що назва міста (в минулому поселення) також походила від прізвища місцевих мешканців, говорять факти, що підтверджуються архівними документами. 17 березня 1889 р. в містечку Шостка в родині селянина Володимира Івановича Шостки народився син Олексій Володимирович Шостка [16, 8]. На Різдво, 7 січня 1892 р., в родині селянина Володимира Івановича Шостки та його дружини Ганни Харитонівни народився ще один син Іоанн (Іван) Володимирович Шостка [17, 86]. Імовірно, що в 1894 р. В.І. Шостка помер, а коли 17 грудня 1894 р. у родині народилася дочка Юлія (юліанія) Шостка, в графі щодо батьків була вказана мати: удова, селянка містечка Ямпіль Глухівського повіту Ганна Харитонівна Шостка [18, 41]. (можливо, Г.Х. Шостка могла переїхати з Шостки до Ямпіля або значилась як селянка містечка Ямпіль, хоча проживала в Шостці).

У метричних книгах церкви Шосткинського порохового заводу є запис від 24 листопада 1896 р. про смерть удови, селянки Юстини (юстини) Семенівни Шостка, яка померла 72- річному віці в містечку Шостка [18, 249]. З цього виходить, що Ю.С. Шостка народилася 1824 р., і можливо, в 40-50-ті роки ХІХ ст. вийшла заміж за чоловіка приблизно 1810-1820-х років народження, що мав прізвище Шостка. Отже приблизно з 1810-х років і до кінця ХІХ ст. в посаді (містечку) Шостка проживали люди з прізвищем Шостка.

Різною була доля сіл й маленьких хуторів

нашого краю та їх корінних мешканців. З переліку населених пунктів смт Вороніж зникли х. Бабаків та с. Дорошенкове, але залишились відповідні прізвища. У Шостці проживають нащадки засновників Крутикова хутора. Хутір Ковтунів, в якому наприкінці XIX ст. було лише 4 двори [19, 119], зараз має статус села і є центром Ковтунівської сільської ради. Як і його засновник, 5 % населення має прізвище Ковтун. Після того, як на початку XX ст. бандитським угрупованням була знищена сім'я поміщика Гука з синами і трьома доньками [20, 18], в хуторі Гуковому (зараз с. Гукове Гамаліївської сільської ради) не залишилось мешканців, які б мали таке прізвище.

Чи залишились десь нащадки колишніх мешканців нашого міста з прізвищем Шостка – невідомо. Залишається нез'ясованим питання: чи найменування населеного пункту покладено в основу назви прізвища, чи, навпаки, прізвище «Шостка» покладено в назву міста? Але як би там не було, наведені вище факти стануть доповненням до сторінок історії Шостки і, можливо, висвітлять питання вивчення топоніміки нашого краю.

Посилання

1. Дзенс-Литовский А.И., Абрамов И.С. Познание местного края. – Ленинград, 1925.
2. Прокопенко В. Шостка. – Харків, 1981.
3. Сіверянський літопис. – 1995. – № 5.
4. Советское Полесье. – 1998. – 09 жовтня.
5. Советское Полесье. – 1998. – 20 листопада.
6. Сірик Г. Вороніж та його околиці. – Торонто, Онтаріо, Канада, 1989.
7. Смотрицький М. Граматика. – К., 1979.
8. Хутір Шостка та інші поселення краю в історичних документах від 1551 року. / Упор. Кириєвський В. – Шостка, 2003.
9. Аргамаков А. Работы по укреплению песков в Черниговской губернии, за время с 1891 по 1913 год. – Чернигов, 1914.
10. Танский И. Село Локотки // Записки Черниговского губернского статистического комитета. – Чернигов, 1866.
11. Советское Полесье. – 1989. – 1 липня.
12. Список населенных местностей Глухівщини. – Глухів, 1927.
13. Сумська область. Адміністративно-територіальний поділ: на 1 січня 1969 року. – Суми, 1969.
14. Прохоров В.А. Надпись на карте. – Воронеж, 1977.
15. Павленко С. Загибель Батурина 2 листопада 1708 р. – К., 2008.
16. Державний архів Сумської області (ДАСО), ф-1194, оп.1, спр.3.
17. ДАСО, ф-1194, оп.1, спр.5.
18. ДАСО, ф-1194, оп.1, спр.6.
19. Календар Черниговской Епархии на 1893 год. – Чернигов, 1893.
20. Чайка П.В. Вороніж над Осотою. Краєзнавчі нариси. / Упор. Т.М. Резанова, В.Д. Кириєвський – Шостка, 2008.

Кужельная Е.В. Действительно ли Шостка шестая, или заметки на полях местной топонимики

В статье на основании разнообразных источников (исторической литературы, архивных материалов и личных исследований) освещаются вопросы происхождения

наименований населенных пунктов Шосткинщины. Автором статьи приводятся новые версии происхождения названия города Шостка.

Kuzhel'na O.V. Is Shostka really the sixth or the notes from the fields of the local toponymy

In the article on the basis of historical literature of some archive documents and personal origin sources the problems of the origin of the names of the Shostka district are elucidated.

О.М. Мірошніченко

МАЛОВІДОМЕ ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ГЛУХІВЩИНИ XIX ст.

Стаття присвячена дослідженню документа «Списки населенных мест Российской Империи» 1866 р. видання, в одному з томів якого вміщено опис Чернігівської губернії. Серед п'ятнадцяти повітів, що входили в губернію, вагоме місце відведено опису Глухівського повіту. Дослідження полягає у детальному перекладі даного фрагменту списку населених пунктів. Проведений порівняльний аналіз їх назв з картами того періоду, а також з сучасними картографічними матеріалами. Запропоновано шляхи подальших досліджень для науковців-істориків, мовознавців, краєзнавців, тощо. Визначені певні закономірності у розташуванні населених пунктів з різноманітною господарською та адміністративною приналежністю.

Людина народжується, живе і зникає. Так само з'являються міста, села, хутори. Їх життя, як і людське, може бути довгим, а може закінчитися на одному поколінні людей, що населяли дану місцевість. Про причини зникнення чи появи населених пунктів можна говорити багато і кожна розповідь буде суто індивідуальною.

Стаття присвячена унікальному за інформативністю документу 1866 р. видання – «Списки населенных мест Российской Империи». Без розповіді про його загальноімперське значення (навіщо складений, і ким та для чого використовувався) звернемо увагу на розділ під назвою «Глуховский уезд». Важко досягнути глобальні речі, не розглянувши їх елементарні частини. Основною метою дослідження було часткове перевидання з перекладом та аналізом підрозділів фрагменту даного списку [1]. Це лише базис для подальших досліджень даної місцевості. Автор подає матеріал для дослідників, істориків, краєзнавців, мовознавців, географів тощо. Даний перелік населених місць Глухівського повіту може бути використаний також археологами для датування знахідок з певної місцевості, що значаться в цьому списку. Враховуючи дані фактори, вважаємо тему актуальною для публікації.

Перелік населених пунктів цього розділу включає 277 одиниць [2]. Серед них – села, хутори, селища, двори. Кожен населений пункт характеризується за такими позиціями, як назва, приналежність,